

КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНІСТЬ ПСИХОЛОГІЧНИХ ШКІЛ В ТРАНЗГРЕСІЇ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Анотація. Стаття присвячена тенденціям психологічної науки в період трансгресій, який охоплює кінець XIX та початку XX століття. Це період привід до Першої світової війни та сприяв розробці психотехнологій війни, які вплинули на перебіг подій.

Ключові слова: декаданс, модерн, трансгресія, психологічні школи, психотехнології війни.

Період з кінця XIX-початку XX століття трактують як «декаданс» – напрямок, який охоплює драматичні події того часу. В цей короткий, але насичений драмами період враження на маси призвела позиція Ф.-В. Ніцше, який бунтував проти узвичаєної моралі, апелював до сильної особистості було сприйнято у перекрученому вигляді – з позицій занепаду та розпаду. В. Канке представляє вплив Ф. Ніцше на суспільну свідомість як «останній сплеск філософії нового часу» і визначає, що наприкінці XIX визначилось, що суть речей не наукова або моральна проблема, а сліпа воля до влади з гаслом «Живи небезпечно» [4, 73]. Дослідники відмічають, що цей період

Декаданс хоча і визначається групою дослідників як французькій продукт для позначення напрямків мистецтва, але має й суттєво соціально-психологічний контекст. Втім, відтворення в мистецтві психічної потреби до виходу з глухого кута раціональності та заперечення цінності періоду позитивізму сприймалося як природне права на зміни. Загальна ситуація розпачу та зневір'я зачепила пояснювальну та розуміюча теорію В. Дильтея,

структуралізм, функціоналізм, ідеї Вюрбурзьська школи. Соціальна ситуація розвивалася стихійно, фруструюче стало модним, очікування катастрофи стало прийнятним. Декаданс описують як окремий період і як постестетика чи предмодернізм. Передчуття проблеми були висвітлені у 1897 році соціологом та педагогом Е.Дюркгеймом в праці «Самогубство» під терміном «аномія» (від фр. *anomie* – відсутність норм, закону). Теорія аномії описувало стан індивідуальної та масової поведінки в періоди руйнування цінностей та розпаду усталених соціальних зв'язків, де невизначеність характеризує кризу суспільства в моральній, інституціональній, правовій, організаційній та інших сферах що привело до низки конфліктів, зокрема воєнних.

В психології цей період супроводжувався кризою та вибухом наукових пошуків виходу, що супроводжувалось спростуванням надбань попередників з огляду на раціоналізм та системність. Зокрема В.Вунд в праці «Елементи психології народів» протиставляє прагматизм інтелектуалізму, метафізичного та психологічного волюнтаризму, розуміючи під цим природне право на вчинок [1].

Відомий англійський дослідник світових воєн Нейл Фергусон визначав психологічне забарвлення, яке супроводжувало втягування у Першу світову війну англійців. З одного боку, свідоме прийняття рішень, а з другого: «жагу до вбивств у багатьох у багатьох чоловіків, тому, що вони цього захотіли» (*Men kept fighting because they wanted to*) [8, 358 p.]. На тлі того, що в Англії набувають визнання біологізаторська теорія на основі дарвінізму стає зрозумілим розмаїття технічних засобів, які були вкладені в різноманітні технології впливу на супротивника та населення супротивних країн. Орієнтація

на основі соціально-біологічного погляду передбачає право людини вести війну тими способами, якими вона вважає за доцільне. Як показала історія, біологізаторські теорії стали основою для расистських концепцій Другої світової війни.

Ситуація, що склалася напередодні закінчення періоду декаданства та початку періоду модерну набуває процесу трансгресії. В. Личковах визначає: «В трансгресії осягається той дух стрибка, той «простір непередбаченого» (М.Лотман), який є потрібним будь-якому розвитку навіть у його циклічній формі [6. с. 29]. Період (від 1905 до 1915 років) співпадає з декларацією А. Ейнштейна про спеціальну теорію відносності (1905р.) та загальну теорію (1915 р.) А. Ждан А.Н. визначає, що в цей період раціональність підмінюється інстинктивним, здоровий глузд – інстинктами і, як наслідок, відбувається розрив з гуманістичною традицією [3. с.183].

Події та соціально-психологічна атмосфера перед Першою світовою війною, а далі потреба пояснення вияву агресію, жорстокість, ірраціоналізму на фоні розчарування функціональною психологією, структуралізмом, Вюрцбургскою школою сприяли виходу на соціальну авансцену нових психологічних шкіл. Більш того, конкуренція авторитетних наприкінці XIX століття шкіл функціоналізму і структуралізму не змогли надати пояснення психічним явищам в розвитку свідомості, які б задовольнили очікування на здатність людини зрозуміти наявні соціальні процеси та передбачити їх розвиток.

Востребувана в період декаданса соціально-біологічна теорія на основі дарвінізму концепції мала ту особливість, що зберігаючи в своїй основі пояснення психіки та вчинків людини в періоді виживання. Агресивно заявив себе в період першої світової війни та довів свою спроможність впливу на супротивника.

Як показує історія, на тлі домінування біологізаторських теорій в транзитарний період не відбувається піднесення та визнання наукових шкіл модерну. Втім напередодні Першої світової війни виникає найбільш яскрава школа психології – гештальту. Вона виникла відповідь на психіку періоду декадансу як затребуваність на цілісне сприйняття розірваної дійсності. Одна з перших шкіл, що орієнтувалася на системні наукові закономірності сприйняття. Її визнання пов'язують з 1912 роком, коли Макс Вертгеймер опублікував працю «Експериментальні дослідження видимого руху», яка виникла з ідеї, яку висловив у 1890 році в праці «Про якість форми» Крістіана фон Эренфельса, взявши за основу явища фізичної природи. Класики гештальттеорії, до яких відносять Макса Вертгеймера, Вольфганга Келлера, Курта Коффк, Курта Левіна, були прихильниками підходу, з якого активна дія сприйняття надавала цілісного смислу окремим подіям. Завдяки орієнтацію на системність фізичних законів графічної та кольорової природи, численним авторським дослідженням, були визначені принципи, механізми та закономірності тенденції психіки до організації досвіду в доступне розумінню ціле. Її ефективність у поєднанні дискретних подій у цілісні образи слугувало розвитку новим технікам мислення, що навчає упорядковувати складні явища. Вірогідно такий погляд був затребуваний, оскільки після першої світової війни відбулося оформлення нової школи психології. У подальшому закономірності, відкриті дослідженнями, стали керівними для підготовки військових спеціалістів. Наприклад, ефект зорового сприйняття, що винайшли завдяки методології гештальта, використали у соціальному (воєнному) плакаті, листівках та іншій друкованій

продукції під час воєн та у підтримці політичних режимів тоталітарного гатунку.

Соціальна потреба: виховання «нової людини», криза методології, який виявився у незадоволеності методів інтроспекції викликав потребу у пошуках об'єктивних результатів психічного людини. Такий пошук привів до появи школи біхевіаризму (англ. behavior – «поведінка»), яка визначала експеримент в системі «стимул-реакція», як суть об'єктивних методів. Серед фундаторів нової школи – яскраві особистості – Едвард Лі Торндайк і Джон Бродес Уотсон. Перший відкрив низку законів, які увійшли в класику нової школи, Зокрема: закон повторюваності, закон ефекту, закон готовності, закон асоціативного зсуву. Кожен з них описував поведінкові результати в залежності від умов, яка передує кожній дії. Визнання поведінкової школи пов'язують з такою подією. 24 лютого 1913 у Нью-Йорку прочитав Джон Уотсон лекцію: «Психологія з точки зору біхевіориста». Вона стала маніфестом революцією нового погляду на звичні категорії психіки. Зокрема Д.Уотсон взагалі заперечував свідомість як предмет наукового дослідження. Натомість зводив психічні явища до різних форм поведінкових реакцій організму на стимули із зовнішнього середовища. Відповідно визначалася і мета психології – передбачити, якою буде реакція після стимулювання до певної поведінки. Поведінкова психологія багато у чому змогла пояснити мотиви політичних та соціальних вчинків напередодні та під час світових воєн. Аналізуючи події визнання кожної з молодих шкіл, можемо запропонувати таку періодизацію.

Роки визнання основних шкіл психології

Школа	Роки визнання	Назва роботи	Автор	Країна
Психоаналіз	1912	Заснування періодичного видання «Міжнародний журнал з медичного психоаналізу».	Зігмунд Фрейд	Австро-Угорщина
Гештальттеорія	1912	«Експериментальні дослідження видимого руху».	Макс Вертгеймер	Німеччина
Поведінкова теорія	1913	«Психологія, якою її бачить біхевіорист»	Джон Уотсон	США

Як бачимо, утвердження психологічних шкіл з'явилося у близькі до Першої світової війни роки. Відповідно можемо стверджувати про активність науковців у розв'язання проблеми яка витікає, а у подальшому мала вплив на соціальну атмосферу. Активність у просвітництві ідей на масову свідомість спричинила ефект націоналізації психологічних шкіл, які у подальшому прийняли характер наддержавних утворень та межі державних комунікацій у більшій мірі ніж державні установи. Психологія стає наддержавним утворенням. Соціально-психологічна атмосфера в психологічних школах напередодні Першої світової війни відрізнялася гострою конкуренцією самих країн, несприйняттям поглядів іншої сторони, суперечками, конфліктами між представниками наукових шкіл. Ворожнеча шкіл набула виразного характеру, наприклад, психоаналізу та біхевіоризму. Поява «третьої хвилі психології» – біхевіоризму, привнесло бунтівні зміни в науково-світоглядну традицію [7].

Можна стверджувати, що домінування в англійській науковій традиції соціологічного-дарвінізму сприяла розробці психотехнологій війни та створили своєрідність Першої світової війни, її відмінність від попередніх. Вперше у науці про людину вони стали допомагати визначити мішені слабкості, які б приводили до руйнування психічної стійкості у визначеного ворога. В листі, який данований 1932 роком, Альберту Енштейну «Чи неминуча війна?», яку напередодні Другої Світової війни написав З. Фрейд були які були зреалізовані під час Першої Світової війни, а саме про переваги психічного (духовного) впливу над м'язовою силою.

За визначенням дослідника В. Крысько, світова війна 1914-18 рр. увійшла до історії не лише змаганням зброї та інших мілітарних дій, але й визначилась активністю психологічної війни [5]. Перша світова війна 1914-1918 рр. стала першим потрясінням двадцятого століття, хоча передумови до такої ситуації вже були очевидні. До цієї події людство накопичило велику кількість загарбницьких воєн, революцій та народних повстань. Тільки за період з 1899 до 1914 року дослідниками відмічається 34 історично значимих війни. В соціальному житті набувають тенденції, які у подальшому пов'язують поняття агресії та віктимності (від лат. *victima* – жертва). Вороже ставлення у міжетнічних взаємодіях стало домінуючим. Етноси з «легкої руки» К.Маркса розрізняють за їх «історичною цінністю».

На використання психологічних знань вказує О. Гущин. На його думку, теоретичну основу усіх без виключень досліджень в галузі військової психології в цей період були роботи відомого дослідника «психологи натовпу» Густав Л Бона, а його праці інтерпретувались

військовими відповідно до завдань керування великими масами військ [9, с. 21]

Прийоми психологічної війни відомі з початку їх проведення були спрямовані на мішені, перед якими людина є найменш беззахисна. Під час кожної з воєн напружувався досвід, який увійшов в скарбницю військової справи як спеціальні прийоми ведення воєн не тільки з військовими, але й населенням. Виграш за їх допомогою вважали за мистецтво, карбували в міфах, історичних описах воєн та настановах їх ведення. Для європейської традиції, перші відомості про використання психічних пасток описані у «Трої» Гомера. По суті, історія воєн – це історія воєнної вдачі, у якій виявлялася своєрідна творчість під час періодів життя «вбий або здавайся».

Таким чином, соціально-психологічна атмосфера декаданса перед Першою світовою війною, допускала легітимізацію вияву спонтанності, агресії, жорстокості, оскільки у творах набула естетизація ірраціоналізму мислення та вчинків, що було «культурним надбанням» еліти.

В розстановці учасників військових подій склалася приблизно така ситуація: школа психоаналізу (Австро-Угорщина, Італія) та гештальттеорія (Німеччина) – країни Потрійного союзу; країни, що входили до Антанти: англійська психологічна школа еволюційного асоціанізму, психології позитивізму Франції, рефлексологія в Росії, біхевіоризм з 1912 році у США. Психологічні школи директивного спрямування в цілому зіграли провідну роль у розвитку психотехнологій, але у розвитку технік інформаційних маніпуляцій цільовими мішенями стали негативні якості людини: незнання, непевність, розпач, страх, злість, лють, бажання помститися тощо. В цей період народжується соціальна реклама, передусім воєнної

тематики. Завдяки новітнім досягненням психології сприйняття, кольору, впливи набули витончених, спрямованих на підсвідоме та спонукаючи на дію контекстів. В сучасній психології такі маніпуляційні ресурси позначаються поняттями «фрейми», «імітанти», «симулякри».

Можна стверджувати, що тогочасна соціальна атмосфера як умова, а психологія як психотехнологія як засіб, створили своєрідність Першої світової війни, її відмінність від попередніх. Вперше у науці про людину стали допомагати визначити мішені (психологічні), які б приводили до руйнування кращих людських якостей у визначеного ворога. На відміну від країн Потрійного союзу, підготовка до психологічної війни в Англії здійснюється до початку воєнних дій. Цільовою мішенню була свідомість військових та цивільного населення, що знайшло своє випробовування ще у англо-бурській війні 1899 року.

Метою психологічних впливів було налаштування супротивника на прийняття поразок як нормальний перебігу та результату подій. Інструментом – засоби масової інформації: газети, журнали, брошури, плакати, сатиричні малюнки тощо. Ретельно підбирався зміст для поглиблення тематик усної, наочної і друкарської реклами, телеграфу, фото-відеоряду тощо. Вдосконалювались техніки психологічної обробки розкладу ворожої армії за рахунок чуток, «очевидців» та інших провокаторів. Засоби доставки наочної продукції спеціальні ескадрильї, використання «агітаційних» снарядів, мін, ручних і гвинтівочних гранат. В. Крисько також відмічає, що до 1914 р. англійці мали найбільший у світі штат професійних журналістів, величезну кількість так званих «комерційних агентів» по всьому світу, безліч добре оснащених

друкарень і відмінну пресу в усіх куточках земної кулі, що і дозволило вести масовану психологічну війну, перегравши в ній Німеччину та інші країни [5].

Німецька психотехнологія була більш прямолінійною. На театрі військових дій німцями стали застосовувати так звані «психічні атаки». Вважається, що уперше психічну атаку застосували німецькі війська у битві при Гумбиннені у Східній Пруссії 20 серпня 1914 році. Ось як описує очевидець: німецькі війська рушили на позиції російських військ, як на параді, в зімкнутому ладі, під барабанний бій, поставивши попереду російських полонених. Психічна атака здійснювалась декількома «накатами», хвиля за хвилю. Як правило, перший ешелон приречений на знищення, але за ним йде друга, а потім і третя хвиля шеренги. Метод спрямований на деморалізацію психічного стану супротивника і деморалізацію його військових ресурсів, де у якості першого ешелону залучались добровольці або нерегулярні частини, полонені або цивільне населення окупованих територій, стало ознакою сучасних воєн. Цілі такої атаки полягали в підриванні військових ресурсів у наступному: досягти зазначених територій; спровокувати до передчасного виявлення прихованих позицій; ранньому провокуванню використання ресурсів; посіяти паніку сторони, що обороняється.

З самого початку бойових дій англійці захопили ініціативу в області психологічної війни. Вони показали приклад хорошої координації військово-політичних заходів з пропагандою, налагодили ефективну взаємодію політиків, військових керівників і представників преси. Психологічна війна розглядалася як єдина інформаційна політика, сконцентрована на слабкі місця ворога з урахуванням складностей соціально-економічного

характеру. Психологічна війна була виграна Англією не тільки тому, що вони зуміли зробити кращу організацію та підготовка фахівців під конкретні завдання у досягнення мети, але домоглися гнучкості бюрократії та цензури.

В ході отримання досвіду визначилося, що орієнтування на популізм, звернення до моралі або наклеп, були приречені на невдачу. Інтерес супротивника викликала ділова інформація (наприклад, ради як перейти лінію фронту, про умови укладення миру, про післявоєнне перевлаштування), веселі історії, плітки, карикатури і анекдоти. Ефективною була інформація - повідомлення про долю бойових товаришів, підбірка листів солдат супротивника додому. Часто використовувалась їх підробка. Листи не піддавалися ніякій літературній обробці. Перевага віддавалася, по-перше, тим з них, в яких говорилося про добре поводження з військовополоненими. Визначився такий феномен: не використовувати критичні випадки проти офіційних осіб. На перше місце в пропаганді ставилося питання про довіру. Акцент робився на соціальній несправедливості, соціальній рівності. На думку британських фахівців, першою умовою ефективності пропаганди на супротивника явилось те, що вона вважалася справою державної ваги. Створене Міністерство інформації було частиною державного апарату і знаходилося в щонайтіснішому зв'язку з прем'єр-міністром, міністерством закордонних справ, військовими відомствами.

У серпні 1918 р. в Лондоні відбулася загальносоюзницька конференція з пропаганди, яка стала першим в історії міжнародним форумом по теорії і практиці психологічної війни, у тому числі на рівні національних спільнот. Англійській діяч П. Уорбертон заявив наступне: «У сьогоденні основним завданням у

війні є не знищення збройних сил супротивника, як це було раніше, а підірвання морального стану населення ворожої країни до такого рівня, щоб воно змусило свій уряд піти на мир. Озброєне зіткнення армій – це лише один із засобів досягнення тієї ж мети» [5, с. 141].

Висновок: Таким чином, в час Першої світової війни вперше було використано здобутки наукової психології як системного інструментарію спрямованого на руйнування. За час Першої світової війни освоєні різноманітні психотехнологічні моделі як «невоєнний інструментарій війни» (за визначенням Г. Почепцова). У подальшому психологія стала використовуватись конкретно під війну. У багатьох університетах створені спеціальні кафедри та готувати фахівців – «воєнних психологів». В наукових інститутах почалися системні дослідження нових видів психотропної зброї.

Література:

1. Вундт В. Проблемы психологии народов. – М.: Академический проект, 2011. –136 с.
2. Гусаченко, Вадим Володимирович. Феномен трансгресій модерну: соціально-філософський аналіз: Автореф. дис... д-ра філос. наук.: 09.00.03 / Вадим Володимирович Гусаченко. – Х.: Б.в., 2003. – 28 с.
3. Ждан А.Н. История психологии от античности до наших дней. М.: Изд-во МГУ, 1990. – 367 с.
4. Канке В.А. Философия: Учебное пособие для студентов высших и средних специальных учебных заведений.– М.: Логос, 2001.– 272 с.
5. Крысько В.Г. Секреты психологической войны (цели, задачи, методы, формы, опыт) Мн.: Харвест, 1999. – 448 с.

6. Личковах В. А. Дивосад культури: Вибрані статті з естетики, культурології, філософії мистецтва. – Чернігів: Деснянська правда, 2006. –159 с.
7. Шульц Д.П., Шульц С.Э. История современной психологии / Пер. с англ. А.В. Говорунов, В.И. Кузин, Л.Л.Царук / Под ред. А.Д. Наследова. – СПб.: Изд-во «Евразия», 2002.– 532 с.
8. Niall Ferguson The pity of war: explaining world war і Basic Books; New edition edition, 2000, 608 p Код доступу:
<http://library.alibris.com/search/books/isbn/0465057128>
9. Гуцин, А. В. Русска арми в войн 1904-1905 гг.: историко-антропологи ческо исследовани влияния взаимоотношени военнослужащи хо боевы действи / А. В. Гуцин. – СПб. : «Реноме», 2014. – 256 с.

Анотация. Стаття посвящена тенденциям психологической науки в период трансгрессий, который охватывает конец XIX и начала XX века. Это период повод к Первой мировой войны и способствовал разработке психотехнологий войны, которые повлияли на ход событий.

Ключевые слова: декаданс, модерн, трансгрессия, психологические школы, психотехнологии войны.

Summary. The article is devoted to trends in psychology transgressions period covering the end of the nineteenth and early twentieth century. This drive during the First World War and contributed to the development Psy war that affected the course of events.

Keywords: decadence, modern, transgression, psychological school, Psy war.